

ське виховання молоді в умовах трансформації суспільства : зб. наук. ст. – Черкаси : Б. в., 1998.

2. Виховання громадянина: психолого-педагогічний та народознавчий аспекти : [навчально-методичний посібник] / П.Р. Ігнатенко, В.Л. Поплужний, І.Н. Косарева, Л.В. Крицька. – К. : ІЗМН, 1997.

3. Гидденс Э. Устроение общества/ Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – 2-е изд. – М. : Академический проект, 2005.

4. Ломакіна Г.І. Громадянськість як якість суб'єкта громадянського суспільства / Г.І. Ломакіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/27_NPM_2012/Pedagogica/3_117001.doc.htm.

5. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В.И. Даль. – СПб., 1863–1866.

6. Киричук О.В. Концепція виховання підростаючого покоління суверенної України / О. В. Киричук. – К. : Преса України, 1997.

7. Князев А.М. Гражданственность личности : [монография] / А.М. Князев. – М. : 2003. – 100 с.

8. Кузьмина Н.В. Акмеология сегодня и завтра / Н.В. Кузьмина, А.А. Деркач // Акмеология. – 1994. – № 1.

9. Никифоров Ю.С. О понятии гражданственности / Ю.С. Никифоров, А.С. Скалина // Известия Алтайского государственного университета. – 2007. – № 4–3.

10. Психологічні закономірності розвитку громадянської спрямованості особистості : [монографія] / [Боришевський М.Й. та ін.] ; за ред. М.Й. Боришевського ; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К. : Міленіум, 2006.

УДК 159.922.72.-057.874

ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Макарова І.І., аспірант кафедри соціальної психології
Харківська державна академія культури

Стаття присвячена дослідженню сучасних наукових уявлень про феномен емоційного інтелекту. Охарактеризовано основні теорії емоційного інтелекту й визначено його структуру. Проаналізовано можливості та передумови формування емоційного інтелекту в молодших школярів як певного новоутворення цього віку, що трансформується залежно від соціальних та особистісних факторів. Доведено необхідність цілеспрямованого розвитку складових емоційного інтелекту молодших школярів як факторів, що сприяють їх особистісному зростанню.

Ключові слова: емоційний інтелект, молодший шкільний вік, рефлексія, емпатія.

Статья посвящена современному научному представлению о феномене эмоционального интеллекта. Охарактеризованы основные теории эмоционального интеллекта, определена его структура. В статье проанализированы возможности и предпосылки формирования эмоционального интеллекта у младших школьников как определенного новообразования этого возраста, которое трансформируется в зависимости от социальных и личностных факторов. Доказана необходимость целенаправленного развития составляющих эмоционального интеллекта младших школьников как факторов, способствующих личностному росту.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, младший школьный возраст, рефлексия, эмпатия.

Makarova I.I. CAUSES OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE EMOTIONAL INTELLIGENCE OF YOUNGER PUPILS

The article is devoted to the analysis of the modern scientific concepts of the phenomenon of the emotional intelligence. The basic theories of the emotional intelligence are being characterized and the structure of the concept is defined. The causes of the formation and development of the emotional intelligence of younger pupils are being analyzed as a certain cultivation for pupils of that age. These cultivations are being transformed depending on the social and personal factors. It is proved that the formation and development of the emotional intelligence of younger pupils improve their personal development.

Key words: emotional intelligence, primary school age, reflection, empathy.

Постановка проблеми. Нині науковий інтерес вітчизняних і зарубіжних дослідників викликають проблеми взаємозв'язку почуттів і розуму, а також їхній вплив на розвиток особистості. Раніше інтелектуальний бік життя людини протиставлявся емоційній складовій особистості, але було доведено,

що емоція як особливий тип знання може дати людині можливість успішно адаптуватися до умов оточуючого середовища й прирівнюватись до категорії інтелекту.

Цілеспрямована робота з розвитку емоційної мудрості, яка в сучасних зарубіжних і вітчизняних дослідженнях називається

емоційним інтелектом, сприяє особистісному й професійному зростанню індивіда, а також впливає на його успішність у житті. Згідно з визначенням О.М. Леонтьєва основи майбутньої особистості закладаються в дошкільному віці, отже, доречно припустити, що молодший шкільний вік є першим періодом формування емоційного інтелекту. У цей час створюються передумови для різнобічного й гармонійного розвитку дитини, формуються пізнавальні процеси, збагачується зміст емоцій, виникають вищі почуття, закладається ціннісний фундамент особистості.

Актуальність роботи зумовлюється необхідністю розширення наукових уявлень про види, причини, механізми виникнення та умови формування емоційного інтелекту в молодшому шкільному віці. Також треба відзначити, що результати теоретичного дослідження істотно конкретизують, доповнюють і поглиблюють знання про емоційний інтелект особистості й можуть бути вагомим внеском у психологію особистості.

Постановка завдання. Мета дослідження – теоретично обґрунтувати види, причини, механізми виникнення та умови формування емоційного інтелекту в дітей молодшого шкільного віку.

Сфера вивчення емоційного інтелекту є порівняно молодою, однак сьогодні цією проблемою займаються фахівці вже у всьому світі. Серед західних вчених, які розробляли концепції емоційного інтелекту, були П. Саловей, Дж. Мейер, Д. Карузо, Д. Гоулмен, Г. Гарднер, Р. Бар-Он, С. Хейн, Р. Купер, А. Саваф. Серед вітчизняних учених варто назвати таких: І.М. Андрєєва, Д.В. Люсин, Е.Л. Носенко, Н.В. Коврига, О.І. Власова, Г.В. Юсупова, М.А. Манойлова, Т.П. Березовська, А.П. Лобанов, А.С. Петровська, Т.О. Бабаєва, М.І. Грязнова. Забезпечення психолого-педагогічних умов для розвитку емоційної сфери молодших школярів досліджують Є.В. Белінська, О.В. Хухлаєва, Н.П. Локалова, С.Г. Якобсон, Л.М. Новікова.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасному суспільстві проблема компетентності в розумінні та вираженні емоцій стоїть досить гостро. Це пов'язано із сучасними дослідженнями, які показують, що багато в чому успішність дорослої людини в суспільстві визначається не стільки академічними знаннями й рівнем загального інтелекту, скільки умінням управляти своїм емоційним станом і передбачати реакції оточуючих. У сучасній психології сукупність інтелектуальних здібностей, направлених на розуміння емоцій та управління ними, позначається поняттям «емоційний інтелект».

Феномен емоційного інтелекту активно розвивається в межах зарубіжної та вітчизняної психології (Дж. Мейер, Дж. Метьюс, Р. Бар-Он, Д. Карузо, Д. Гоулман, Р.Д. Робертс, Г. Орме, Д. Райбак, Г. Бхарвані, М. Зайднер, І.М. Андрєєва, Г. Бук, П.Н. Воронкін, Г.Г. Горскова, А.В. Гуськова, Д.В. Люсин, А.І. Савенков та ін.).

Доведено, що емоційний інтелект сприяє не тільки успіхам у професійній кар'єрі, але й у стосунках з оточуючими, у сім'ї, у повсякденному спілкуванні з іншими людьми. Цей термін описує низку людських особливостей: характер, тактовність, тонкість почуттів, людяність [4].

Поняття «емоційний інтелект» є багатозначним і недостатньо визначеним у сучасній психології. Вперше цей термін був введений американськими психологами П. Саловей і Дж. Мейером у 1990 році. Вони визначили емоційний інтелект як «здатність відстежувати власні та чужі почуття й емоції, розрізняти їх і використовувати цю інформацію для направлення мислення й дій».

Пізніше П. Саловей і Дж. Мейер спільно з Д. Карузо допрацювали й уточнили запропоновану модель. Цей перероблений варіант моделі ґрунтується на уявленнях про те, що емоційний інтелект – це група ментальних здібностей, які сприяють усвідомленню й розумінню власних емоцій та емоцій оточуючих.

У межах моделі здібностей виділяються такі ієрархічно організовані здібності, що становлять емоційний інтелект:

- здатність сприймати або відчувати емоції, як свої власні, так і іншої людини;
- здатність спрямовувати свої емоції на допомогу розуму;
- здатність розуміти, що виражає та чи інша емоція;
- здатність керувати емоціями.

У 1990-ті роки з'явилися також інші моделі, що представляють дещо інший погляд на емоційний інтелект (далі – EI). Найбільш відомими є, мабуть, моделі Д. Гоулмена та Р. Бар-Она.

Д. Гоулмен у своїх дослідженнях емоційного інтелекту показав, що життєвий успіх людини визначається не стільки загальним рівнем розумового розвитку, скільки тими особливостями його розуму, які визначають здатність до самопізнання та емоційної саморегуляції, вміння виражати свої почуття, розуміти й тонко реагувати на стан інших людей. Саме рівень емоційного розвитку, на думку автора, визначає життєву й професійну успішність людей.

Теорія емоційної компетентності Д. Гоулмена включає в себе чотири сфери компетенції:

- самосвідомість (емоційна самосвідомість, точна самооцінка);

- самоконтроль (впевненість у собі, управління емоціями, відкритість, адаптивність, воля до перемоги, ініціативність, оптимізм);

- соціальна чуйність (емпатія, ділова обізнаність, запобігливість);

- управління відносинами (наснага, вплив, допомога в самовдосконаленні, сприяння змінам, врегулювання конфліктів, командна робота й співробітництво) [5].

У свою чергу Р. Бар-Он дає широке трактування поняття емоційного інтелекту. Він визначає EI як всі некогнітивні здібності, знання й компетентність, що дають людині можливість успішно справлятися з різними життєвими ситуаціями.

Р. Бар-Он виділив п'ять сфер компетентності, які можна ототожнити з п'ятьма компонентами емоційного інтелекту; кожен із цих компонентів складається з декількох субкомпонентів:

- пізнання власної особистості (розуміння власних емоцій, впевненість у собі, самоповага, самореалізація, незалежність);

- навички міжособистісного спілкування (міжособистісні взаємини, соціальна відповідальність, співпереживання);

- здатність до адаптації (вирішення проблем, оцінка реальності, вміння пристосовуватися),

- управління стресовими ситуаціями (стійкість до стресу, імпульсивність, контроль);

- настроїв, що переважає (щастя, оптимізм) [14].

Свою модель емоційного інтелекту запропонував також Д.В. Люсин. У його концепції емоційний інтелект є здібностями до розуміння своїх і чужих емоцій, а також управління ними. Він складається з двох шкал:

- міжособистісної (здатність до розуміння чужих емоцій та управління ними. Людина може розпізнати емоцію, емоційне переживання в себе або в іншої людини; може ідентифікувати емоцію, тобто встановити, яку саме емоцію відчуває вона або інша людина, і знайти для неї словесне вираження; розуміє причини, що викликали цю емоцію, і наслідки, до яких вона приведе);

- внутрішньоособистісної (здатність до розуміння своїх емоцій й управління ними. Людина може контролювати інтенсивність емоцій, приглушувати надмірно сильні емоції; може контролювати зовнішнє вираження емоцій; може за необхідності довільно викликати ту чи іншу емоцію).

Відповідно до різних існуючих підходів авторів до розуміння емоцій як особливо-

го типу знання та інтелекту як сукупності взаємопов'язаних один з одним розумових здібностей поняття «емоційний інтелект» визначається як:

- здатність впливати на внутрішнє середовище своїх почуттів і бажань (О.Л. Яковлева, Р. Бак);

- здатність розуміти ставлення особистості, яке виявляються в емоціях, і здатність керувати емоційною сферою на основі інтелектуального аналізу й синтезу (Г.Г. Горскова);

- здатність ефективно контролювати емоції й використовувати їх для вдосконалення мислення (Дж. Мейер, П. Саловей, М. Паоло);

- сукупність емоційних, особистісних та соціальних здібностей, які впливають на загальну здатність ефективно справлятися з вимогами й тиском оточуючого середовища;

- емоційно-інтелектуальна діяльність (Е.П. Ільїн, Г. Орме, Є.Л. Яковлева, Дж. Мейер, П. Саловей, М. Паоло) [7, с. 81].

Змістовною характеристикою емоційного інтелекту, яка об'єднує наведені теорії, є сукупність здібностей до розуміння й управління власними емоціями, розуміння й керування емоціями інших людей.

Сьогодні вже доведено, що на формування емоційного інтелекту впливає розвиток таких особистісних якостей:

- емоційна стійкість – здатність психіки не піддаватися деструктивним емоційним навантаженням, а також здатність психіки долати стан надмірного емоційного тиску під час виконання складної діяльності. Її значення для людини складно недооцінити, оскільки емоційно стійка людина здатна чинити опір сильним емоційним впливам, які можуть нанести руйнівну вплив на психіку. Емоційна стійкість не дозволяє людині потрапити в стан крайнього стресу, а також активізує увагу й життєвий тонус в умовах напруженої ситуації;

- позитивне чи негативне ставлення до себе залежить від рівня розвитку самосвідомості та здатності оцінювати себе. Такі риси характеру, як скромність, почуття власної гідності, вимогливість до себе, відповідальність за справу свідчать про рівень розвитку самосвідомості особистості;

- позитивне ставлення до інших людей виникає в комунікаціях між особистостями й обумовлене суспільними умовами життя, які складаються історично й проявляються в колективі;

- внутрішній локус контролю – це готовність бачити причину в собі, а не в оточуючих людях та випадкових факторах;

- емпатія – здатність людини на несвідомому рівні розуміти почуття й думки спів-

розмовника, співчувати йому, вміти бачити ситуацію з точки зору іншої людини, сприймати його емоційний стан.

Незважаючи на існуючі дослідження, проблема формування й розвитку емоційного інтелекту вимагає подальшого вивчення у зв'язку з наявністю суперечливих і невирішених питань, які вимагають більш глибокого й різнобічного розгляду. У сучасній науці немає однозначної відповіді на питання про природу емоційного інтелекту, його закономірності, умови формування та визначення вікової сензитивності, однак психічний розвиток в онтогенезі являє собою послідовний ряд переходів від одного ступеня розвитку до іншого. Зарубіжні дослідники емоційного інтелекту виявили деякі вікові особливості розвитку цієї якості.

Емоційний інтелект підвищується в міру набуття життєвого досвіду, у період юності й зрілості. Це означає, що в дитини рівень емоційного інтелекту свідомо нижче, ніж у дорослого, і не може йому рівнятися. Але це не означає, що формування емоційних здібностей не доцільне в дитячому віці. Навпаки, існують дані про те, що спеціальні навчальні програми істотно підвищують рівень емоційної компетентності дітей [1]. Отже, можна припустити, що дослідження емоційного інтелекту та способів його розвитку у дітей – це наступний ступінь соціальної еволюції.

Розвиток дитячого розуміння емоцій можна охарактеризувати як поступовий перехід від «зовнішньої» орієнтації, коли дитина уявляє емоцію як реакцію на ту чи іншу ситуацію, до «внутрішньої», коли дитина бере до уваги як сформовану ситуацію, так і бажання та наміри людини, її минулий досвід. Це дозволяє дитині розуміти більш складні емоційні прояви [15].

Особливу важливість та актуальність розвиток емоційного інтелекту набуває в молодшому шкільному віці.

Молодший шкільний вік є віком перебування й руйнування старих схем відображення дійсності й зародження нових, обумовлених віковою кризою, новим способом діяльності та соціальних відносин. У перший рік навчання дитина вчиться контактувати з великою кількістю нових людей – з учителями та однокласниками; пристосовується до вимог шкільної дисципліни та обов'язків, пов'язаних з освітою. Усе це вимагає максимальної мобілізації інтелектуальних, фізичних та емоційних можливостей дитини. Саме в цей період іде активне емоційне становлення дітей, удосконалення їх самосвідомості, здатності до рефлексії й вміння встати на позицію партнера, враховувати

його потреби й почуття. Тому дуже важливо, щоб у дитини розвивався емоційний інтелект, а саме:

- уміння контролювати свої почуття, щоб вони не «переливалися через край»;
- здатність свідомо впливати на свої емоції;
- умінням визначати свої почуття й приймати їх такими, які вони є (визнавати їх);
- здатність використовувати свої емоції на благо собі та оточуючим;
- уміння ефективно спілкуватися з іншими людьми, знаходити з ними спільні точки дотику;
- здатність розпізнавати й визнавати почуття інших, уявляти себе на місці іншої людини, співчувати їй [7];
- конструктивна взаємодія з іншими людьми в емоціогенних ситуаціях.

Проблема можливості розвитку емоційного інтелекту знаходиться в центрі наукових дискусій. Проте існує згода в тому, що емоційні знання та навички можуть набуватися в процесі спеціального навчання.

Хоча у вітчизняній практичній психології існує чимало напрацювань в області емоційного розвитку дитини та підвищення його рефлексії, емпатії та саморегуляції [13], що стосується прямої роботи з емоційним інтелектом, то доводиться констатувати, що програм для молодшого шкільного віку поки не розроблено.

Аналіз наукових досліджень у галузі емоційного інтелекту та особливостей емоційної сфери дітей дошкільного віку дозволяє припустити, що можливими є два підходи до розвитку емоційного інтелекту молодших школярів: можна працювати з ним безпосередньо, а можна опосередковано – через розвиток пов'язаних із ним якостей.

Висновки. Проведене теоретичне дослідження дозволило теоретично обґрунтувати види, причини, механізми виникнення та умови формування емоційного інтелекту в дітей молодшого шкільного віку. Отримані результати дозволяють дійти таких висновків.

1. Емоційний інтелект – це здатність ефективно розбиратися в емоційній сфері людського життя: розуміти емоції й емоційне підґрунтя відносин, використовувати свої емоції для вирішення завдань, пов'язаних із відносинами й мотивацією.

2. У психології емоційного інтелекту виділяються кілька провідних теорій:

- теорія емоційно-інтелектуальних здібностей Дж. Мейєра, П. Саловея, Д. Карузо;
- теорія емоційної компетентності Д. Гоулмена;
- когнітивна теорія емоційного інтелекту Р. Бар-Она;

– двокомпонентна теорія емоційного інтелекту Д. Люсіна.

3. У психолого-педагогічній практиці часто використовуються різні методики, спрямовані на корекцію конкретних емоційних проявів. Емоційний інтелект – це вміння розпізнавати, адекватно виражати почуття та керувати ними. Це вміння безпосередньо пов'язане зі здатністю справлятися з душевним боєм, розчаруванням, стресом і неприємностями, а також із співпереживанням, умінням мудро вести за собою й слідувати за іншим, не втрачаючи себе, поважати бажання та межі особистості іншої людини, приймати й дарувати любов та підтримку.

Існує три групи методик дослідження та розвитку емоційного інтелекту:

– методики, що досліджують окремі здібності, що входять до складу емоційного інтелекту;

– методики, засновані на самозвіті й самооцінці досліджуваних;

– «методики-мультиоцінювачі», тобто тести, які повинен заповнити не тільки один респондент, але й 10–15 знайомих йому людей (так званих «оцінювачів»), які проставляють бали його емоційному інтелекту.

4. Нині існує потреба в дослідженні феномену емоційного інтелекту в дітей молодшого шкільного віку, його структури, шляхів його розвитку. Це відкріє глибше усвідомлення емоційних процесів і станів, які виникають у процесі внутрішньоособистісного та міжособистісного розвитку дитини.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі мають полягати в розробці методик психологічного діагностування компонентів емоційного інтелекту дітей молодшого шкільного віку, розробці структурно-функціональної моделі емоційного інтелекту, виявленні рівнів і критеріїв сформованості та визначення найбільш істотних умов, що впливають на його становлення, необхідне для успішної інтеграції особистості дитини в соціальне оточення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева И.Н. Азбука эмоционального интеллекта / И.Н. Андреева. – СПб. : БХВ-Петербург, 2012. – 288 с.

2. Андреева И.Н. Предпосылки развития эмоционального интеллекта / И.Н. Андреева // Вопросы психологии. – 2007. – № 5. – С. 57–65.

3. Березовская Т.П. Психологические особенности эмоционального интеллекта старшеклассников / Т.П. Березовская // Когнитивная психология : сб. ст. / под ред. А.П. Лобанова, Н.П. Радчиковой. – Минск : БГПУ, 2006. – С. 16–20.

4. Вайсбах Х. Эмоциональный интеллект / Х. Вайсбах, У. Дакс. – пер. с англ. – М. : Лик Пресс, 1998. – 247 с.

5. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект / Д. Гоулман ; пер. с англ. А. П. Исаевой. – М. : АСТ ; Владимир : ВКТ, 2009. – 478 с.

6. Деревянко С.П. Эмоциональный интеллект: проблемы категориальности / С.П. Деревянко // Психология в современном информационном пространстве: материалы международной научной конференции / С.П. Деревянко. – Смоленск : СмолГУ, 2007. – Ч. 1. – С. 108–112.

7. Ильин Е.П. Эмоции и чувства / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2001. – 752 с.

8. Комкова Е.И. Идентификация эмоций как показатель эмоционального интеллекта у старших школьников / Е.И. Комкова, Т.М. Недвецкая // Инновационные образовательные технологии. – 2012. – № 1(29). – С. 53–58.

9. Кузнецова К.С. Особенности педагогического сопровождения младших школьников в процессе формирования у них эмоционального интеллекта / К.С. Кузнецова // Гуманитарные науки и образование. – 2011. – № 2(6). – С. 109–115.

10. Куценко Я.М. Эмоційний інтелект: проблеми діагностики / Я.М. Куценко // Проблеми сучасної психології. – 2011. – № 14. – С. 32–38.

11. Нгуен М.А. Роль эмоционального интеллекта в становлении личности студента-профессионала / М.А. Нгуен // Новые педагогические исследования. – 2007. – № 5. – С. 137–140.

12. Нгуен М.А. Диагностика уровня развития эмоционального интеллекта старшего дошкольника / М.А. Нгуен // Ребёнок в детском саду. – 2008. – № 1. – С. 83–85.

13. Новикова Л. М. Эмоциональный интеллект и его развитие у детей / Л.М. Новикова [Электронный ресурс]. – Режим доступ : <http://festival.1september.ru/articles/211278>.

14. Практический интеллект / Р.Дж. Стенберг, Дж.Б. Форсайт, Дж. Хедланд и др. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с.

15. Прусакова О.А. Понимание эмоций детьми дошкольного возраста / О.А. Прусакова, Е.А. Сергиенко // Вопросы психологии. – 2006. – № 4. – С. 24–35.

16. Сергиенко Е.А. Адаптация теста Дж. Мэйера, П. Сэловея и Д. Карузо / Е.А. Сергиенко, И.И. Ветрова, А.А. Волочков, А.Ю. Попов // Психологический журнал. – 2010. – № 1.